

Barotjon IBRAXIMOV,

Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

E-mail: barotjon2404@gmail.com

NamDU dotsenti, falsafa doktori (PhD) M.Maxmudov taqrizi asosida

SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE KOKAN KHANATE

Annotation

In order to highlight and reflect in the article the gradual development of events, we considered it necessary to approach the issue on the basis of the foundation of the Kokand Khanate and the political processes in the Khanate.

Key words: Kokan Khanate, Third Renaissance, socio-political processes, nation, Fergana, Minglar, Central Asia, heritage.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ КОКАНСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

Чтобы осветить и отразить в статье постепенное развитие событий, мы сочли необходимым подойти к вопросу на основе основания Кокандского ханства и политических процессов в ханстве.

Ключевые слова: Коканское ханство, Третье Возрождение, общественно-политические процессы, нация, Фергана, Минглар, Средняя Азия, наследие.

QO'QON XONLIGI BILAN IJTIMOY – SIYOSIY JARAYONLAR

Annotatsiya

Maqolada voqealarning tadrijiy rivojini qamrab olish va aks ettirish maqsadida masalaga Qo'qon xonligining tashkil topishi va bevosita xonlikdagi siyosiy jarayonlar asosi bo'yicha yondoshishni lozim topdik.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi, Uchinchi Renessans, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, millat, Farg'ona, Minglar, Markaziy Osiyo, meros.

Kirish. Barcha siyosiy masalalar qabilalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar orqali hal etilayotgan paytda ushbu traybalizm (*qabilachilik*) an'anasi Minglar urug'ini hokimiyatga olib keldi, bu urug' nafaqat Farg'ona vodiysida, balki Samarqand, Shahrisabz hududi va Zarafshon vodiysida ham yashagan. U kuchli va hukmron urug'lardan biri bo'lib, boshqa urug'lar ustidan hokimiyat yurgizgan. Bilasizki, qabilalarning bu tarzda katta-kichiklikka qarab bo'linishi qozoq juzlari ta'sirida yuz bergan. Yana ma'lumimgizkim, qozoqlar davlati 3 ta juz: Katta, O'rta va Kichik juzlar o'rtasida bo'lib olingan. Har bir juz o'nlab qabilalarni birlashtirgan, ular orasidagi kattalik faqat songa qarab emas, ularni kim boshqarayotganiga qarab ham belgilangan. Ya'nikim, ular, asosan, mulkdorlar bo'lgan, juda ko'p podasi bilan eng yaxshi joylarga ko'chib yurgan. Katta juzdagi eng quyi pog'onada bo'lgan urug' O'rta juzning eng boshida turgan urug'dan baland turgan. O'rta juzning eng quyi pog'onasida turgan urug' esa Kichik juzning bosh urug'idan yuqori bo'lgan. Demak, Abulfayzxon hukmronligi davrida bu qabila ikki hokimiyatchilikdan foydalanib qolgan. Abulfayzxon hokimiyatining so'nggi yillarida markaziy hokimiyatga nisbatan ayirmachilik siyosatini olib borgan viloyatlar beklari va hokimlari Ashtarxoniylar davlatini o'zaro bo'lib olgan edi. Manbalar dalolat berishicha, Abulfayzxonning davlat muammolari bilan ishi bo'lmagan. Pirovardida uning hukmronligi davrida Mang'it urug'idan Hakimbiy otaliq etib tayinlangan. Faqat ugina emas, boshqa urug'lar vakillari ham Buxoro xonligi va Ashtarxoniylar davlatida oliy hokimiyatni egallash uchun kurash olib borgan. Ammo bu da'vogarlar temuriylar yoki chingiziyalar bilan qarindoshlik aloqasi bo'lmagan uchun hokimiyatni to'g'ridan to'g'ri egallashi mumkin bo'lmagan. Shuning uchun o'yin qilishgan [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shunday qilib, Farg'onada Shohruh bey paydo bo'ladi va 1709-yilda o'zini biy deb e'lon qiladi, chunki xon deb e'lon qilishi mumkin emas edi, ya'ni uning avlodlari Abdurahimbiy, Abdugarimbiy, hatto Olimxongacha o'zini beklar yoki biylar deb deb atagan. Faqat 1802-yilga kelib, Olimxon o'zini xon deb e'lon qiladi. 1810-yili Olimxon o'limidan so'nggi yillarda, Umarxon hukmronligining oxirgi yillariga kelib, Oltinbeshik haqidagi rivoyat paydo bo'ladi, unga ko'ra, minglar urug'ining ajdodlari Zahiriddin Muhammad Boburning shunday ismli o'g'lidan o'rgigan (*kelib chiqqan, tarqalgan*), Bobur o'sha o'g'lini go'yo Farg'onaning Targ'ava degan joyida qoldirib ketgan emish, ya'ni ilk Qo'qon xonlari avlodlari o'sha yerdan kelib chiqqan emish. Men, birinchidan, manbalardan olingan ma'lumotlarni hushyor va aql-idrok bilan tahlil qilaman. Dunyodagi juda ko'plab rivoyatlarda, deylik, bir hukmdorning ajdodi Amon-Radan (Quyosh xudosi) o'rgigan, deb aytiladi. Bundan ko'zlangan maqsad biror kishining yoki muayyan guruh hokimiyatini legitimlashtirishdan (*qonuniylashtirish*) iborat bo'lganini yaxshi tushunaman. Shuning uchun men bu oddiy cho'pchakdan boshqa narsa emas, deb hisoblaydigan olimlar qatoriga kiraman. Bu rivoyat Umarxon hukmronligi davrida o'ylab topilgan edi. U buni saroy shoiri, "malik ush-shuaro" deb atalgan Fazliy Farg'oniyan (aslida Namangoniya – *tarjimon*) "Umarnoma" asarini yozayotganda iltimos qiladi. U o'z avlodlari paydo bo'lishiga Oltinbeshikni ismli farzandni asoschi qilib ko'rsatmagani uchun Fazliy Farg'oniyan xafa ham bo'ladi. Shundan so'ng farog'lik Mushrifga ushbu she'riy asarni qayta yozishni buyuradi va shoir o'sha manbani "Shohnomai nusrat payom" nomi bilan qayta yozib chiqadi. Shoir bu asarda ilk marta Qo'qon xonligining ilk hukmdorlari shajarasini keltiradi. O'sha asar turli variantlarda bizgacha yetib kelgan. Olimlar bu ish bilan shug'ullanmoqda, ammo taassufki, uni haqiqat deb biluvchi olimlar ham bor. Men bu

haqda ko'p marta yozganman, ammo Zahiriddin Muhammad Bobur o'g'lini tashlab ketganiga ishonmayman. Umarxon bunday rivoyatni to'qitirib, go'yo legitim hokimiyatga ega bo'ladi. Oliy siyosiy hokimiyatni nafaqat Minglar urug'i, uning vakili egallaydi, rivoyatda aytilishicha, Qo'qon xonlarining o'sha ajdodi tarbiyasiga qipchoqlar bilan qirg'izlar ham hissa qo'shadi, ya'ni qirg'izlar bilan qipchoqlar uni tarbiyalagan va jang qilishga, otda yurishga o'rgatgan. Demak, qipchoq urug'i vakilasi Oltinbeshikni emizgan. Eng muhimi, uning tarbiyasida chodaklik hojilar vakillari ham ishtirok etgan, ya'ni ushbu guruhlar: minglar, qirg'izlar, qipchoqlar, diniy arboblari – musulmon ruhoniylari vakillari, demak, chodaklik hojilar Qo'qon xonligida siyosiy hokimiyatga ega bo'lgan. Qo'qon xonligi tashkil etilgunga qadar Farg'onada hokimiyatga chodaklik hojilar egalik qilgan – ular Naqshbandiya yoki Qodiriya tasavvuf tariqati vakillari bo'lgan. Bu haqda manbalarda ma'lumot juda kam. Qo'qon xonligida hokimiyat, siyosiy hokimiyat mana shunday bo'lingan. Ushbu rivoyat Minglar urug'ini va ilk uning vakillarini Zahiriddin Muhammad Boburning soxta o'g'li orqali Temuriylar bilan bog'laydi. Bu Minglar urug'i hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlash uchun zarur bo'lgan va shu rivoyat to'qilgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ha, bilasizki, Muhammad Shayboniyxon ham qozoqlarga qarshi qo'shin tortib borgan va ularga qarshi muqaddas urush e'lon qilgan. Ya'nikim, Ro'zbekxon "Mehmonnoma va Buxuriy" degan asarida qayd etishicha, Muhammad Shayboniyxon mana shu bosqinlari, talonchiliklaridan so'ng "G'oziy" – "din uchun kurashchi" unvoniga sazovor bo'ladi. Shundan keyin O'rta Osiyoda qozoqlar islom dinidan uzoq, juda uzoq degan tushuncha yuzaga keladi. Ammo aslida bunday emas, chunki Ahmad Yassaviy zamonlaridan beri bilamizki, islom dini qozoqlar o'rtasida tarqalgan, ko'plab qabilalar vakillari va yetakchilari so'fizmning Yassaviya tariqatiga e'tiqod qilgan. 1804-06-yillarda Toshkentni ishg'ol qilgan Qo'qon xoni Olimxon Janubiy Qozog'iston – zamonaviy Janubiy Qozog'istonga qo'shin jo'natadi. Umarxon davrida Qozog'iston janubi bosib olinganini va Sirdaryo qirg'oqlari bo'ylab Qo'qon xonligni istehkomlari qurilganini bilamiz. Ushbu istehkomlar qozoq ovullarini dahshatga solgan, chunki mahalliy qo'qonliklarning hayot tarzi qozoqlarning ko'chmanchilik hayot tarzidan tubdan farq qilgan, ammo qozoqlarning o'zi ham buxorolik, qo'qonlik va xivalik savdogarlarni har doim talagan. Sababi o'zingizga ma'lum: boylik orttirish yo'llaridan biri borimta edi. Borimta [3] qozoq qabilalarining erkak aholisi karvonlarni qo'lga olish va talash uchun tashkil etgan guruhi bo'lgan.

Tahlil va natijalar. Bir tarafdin, qo'qonliklar Buxoro savdogarlarini, buxoroliklar esa Xiva savdo karvonlarini talagan, shuning uchun doimiy qarama-qarshiliklar davom etgan. Boshqa tarafdin esa, Pyotr I hukmronligi davrida, ya'ni XVIII asr boshida rus hukmdorlari O'rta Osiyo orqali Hindistonga yo'l topishga uringan. Xabaringiz bor, Pyotr I Bekovich–Cherkasskiy yurishini tashkil qilganda, Xiva xoni Sherg'ozixon uning ishtirokchilarini butunlay qirib tashlagan. O'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida mana shunday mojarolar bo'lib turgan. Qozoqlar Rossiya fuqaroligini qabul qilganda yoki aynan Anna hukmronligi davrida rus hukmdorlariga bo'ysuna boshlagach, Abulxayrxon hatto qozoqlarni Rossiya fuqaroligiga qabul qilishi so'rab, elchilar yuborgan. Boshqa tarafdin esa, Yermakning yurishlari va Rossiya hukmdorlarining Sibirni egallab olishi Rossiya davlatini O'rta va Markaziy Osiyo xalqi va hokimiyat vakillari bilan yaqinlashtirgan. Shuning uchun qo'qonliklarning hiylanayranglari va karvonlarni talaganlari haqida juda ko'p yozilgan. Ammo bu, asosan, rus armiyasining olg'a siljiyotganini isbotlash uchun kerak bo'lgan, chunki armiyaga savdogarlar, savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash, bu

yerda rus boshqaruvini joriy etish uchun bahona kerak edi. Qo'qon xonlari hukmronligi davrida shunday voqealarni va zamonaviy Qozog'iston hududida mudofaa istehkomlari qurganini ko'ramiz [4].

Olimxonga kelsak, u haqda shunday mish–mishlar tarqatilgani bor gap. Bu hokimiyat uchun kurashayotgan Umarxon boshchiligidagi muxolifat kuchlariga kerak bo'lgan. Olimxonning aybi nima edi? U xalq hisobiga kun kechirgan din arboblari qarshi chiqqan. O'zini chin xalifalar: Umar, Abubakr, Usmon va Alining avlodlari deb e'lon qilgan soxta eshonlarni javobgarlikka tortgan. Bunaqa hojilar guruhi borligini o'zingiz bilasiz. U yana o'z fikricha soxta qadamjolar sig'inishga ham qarshi chiqqan. Shuning uchun, ruhoniylar ham, Umarxon ham, uning atrofidaigilar ham Olimxonga qarshi shunday mish–mishlar tarqatgan. Aslida Olimxon shaharlarni tiklash, madrasalar qurish, karvon yo'llari barpo etish va ular xavfsizligini saqlash bo'yicha ishlar olib borgan. Biroq Qozog'iston janubiga va Toshkentga yurish qilib, uni bosib olgandan so'ng Qo'qonga qaytish yo'lida o'ldirilgan. Shundan so'ng 1810-yilda Umarxon o'zini Qo'qon xonligining yangi hukmdori deb e'lon qiladi.

Chindan ham Qo'qon xonligi ko'p millatli bo'lgan. Uning asosiy aholisini o'zbeklar, tojiklar qirg'izlar, qipchoqlar va qozoqlar tashkil qilgan. Qoraqalpoqlar ham bo'lgan. Jungarlar bosqinidan so'ng Qo'qon xonligi hududida yashagan qalmiqlar ham bo'lgan. Qo'qon xonligi o'z hududini Sharqiy Turkistonga qadar kengaytirganda, uyg'urlar va dunganlar ham bu davlatning bir qismini tashkil etgan. Shaharlarda istiqomat qilgan tojik va o'zbek aholisi "sart" etnik nomini olganidan so'ng qiziq muammo paydo bo'ladi. XX asr boshiga qadar, yana ham aniqrog'i, sovet davlati tashkil etilgunga do'vur sartlar ikki tili aholi bo'lgan. Ular shahar aholisi edi hamda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholiga nisbatan biroz boshqacha tushunchaga ega bo'lgan. Ular madaniyatliroq va o'qimishliroq edi. O'sha manbalarda aytilishicha, sartlar qozoqlar, qirg'izlar va qipchoqlarga nisbatan ayyor bo'lgan. Ular, asosan, savdo-sotiq bilan shug'ullangan, orasida shaharda yashovchi hunarmandlar va o'qimishli kishilar ko'p edi. Ammo boshqa tarafdin, yana bir guruh bo'lgan. Siz yirik shaharlarning beklari kim bo'lgan deb savol beryapsiz. Ular, birinchidan, hukmron qabilalar vakillari edi. Ya'nikim, bir zamon tojik aholi vakillari ham bek etib tayinlangan, yana shahar hukmdorlar orasida qipchoq, qirg'iz va o'zbek beklari bo'lgan. Masalan, uzoq vaqt hozirgi Toshkent shahri va viloyatini Pokistonning Chitral shahridan bo'lgan lashkarning beklar begi – bir qul boshqargan. Tojikistonning tog' qismidan bo'lgan tojiklarning Kanadshoh urug'i vakillaridan ham hukmdorlar bo'lgan, Ular Tojikistonning Qorategin va Darvoza degan joylaridan edi, chunki Umarxon faqat Tojikistonning tog' qismidan bo'lgan tojiklar vakillaridan iborat qo'shin tuzgan. Yoki Qushbegi, Mingboshi va Dodxoh aholisining mashhur vakillari bor edi. Qo'qon xonlari devonida ko'plab tojik xalqi vakillari bo'lib, ular o'qitish bilan shug'ullanib, aynan mudarrislik qilgan, kitoblar tuzgan va ularni qayta ko'chirgan. Qirg'iz-qipchoq aholisi har doim Qo'qon xonligidagi markazdan qochish markazi bo'lgan, chunki har doim o'troq hayot tarzi bilan ko'chmanchi hayot tarzi o'rtasida ziddiyatlar yuzaga kelib turgan. Bu hokimiyat uchun, mulkni bo'lib olish uchun kurash ham edi. Esingizda bo'lsa, Musulmonqul hukmronligi davrida qipchoq aholisi Farg'ona vodiysi aholisi uylarini kuch ishlatib tortib olgan. Chindan ham zamonaviy Qirg'iziston hududida – Yettisuvda qirg'iz va qozoq aholisining bir qismi na davlat va na xonlik bo'lib shakllangan bir jamiyat tuzgan, chunki boshchi qabilalar beklari har doim mustaqillik yoki muayyan erkinlik va markaziy hokimiyatdan ma'lum imtiyozlar olish uchun kurashgan. Shuning uchun Qora qirg'izlar xonligi

hukmronligi haqidagi yozma manbalarda juda kam ma'lumot uchraydi.

Xulosa va takliflar. XIX asr boshidagi Qo'qon xonligi – Sin imperiyasi qarama-qarshiligida, ayniqsa, 1828-1831-yillardagi voqealarda Yoqubbek ishtirok etmagan. U faqat 1830-yilda tug'ilgan. Ammo Qo'qon xonligining Xitoyning Sin imperiyasi bilan qarama-qarshiligi bo'lgani aniq, chunki Sharqiy Turkiston tarixan Qo'qon xonligi, aniqrog'i, Farg'ona vodiysi bilan bog'langan edi. Hojilarning mana shu qarshi kurashi Umarxon hukmronligi davridan boshlangan. Garchi Sin imperiyasi bilan Qo'qon hukmdorlari o'rtasida hojilarni, aynan Qilichxon avlodlari, oq tog'liklar va qora tog'liklar, hojilar vakillari, Buzurgxon to'ra va boshqalarni Sharqiy Turkistonga o'tkazib yubormaslik haqida kelishuv bo'lgan. Ammo 1824-yili Buzurgxon to'ra Qo'qon xonligi hududidan qochib ketib, Sharqiy Turkistonga keladi va o'sha yerda musulmonlar hokimiyatni egallaydi. 1831-yilda shartnoma tuzilgandan so'ng Qo'qon Sharqiy Turkistonda o'z hokimiyatini joriy qiladi. Sin imperiyasi Qo'qon xonligi hukmdorlariga Sharqiy Turkistondan o'lpon va soliq yig'ishga ruxsat beradi, ya'ni Sin imperiyasi shu yo'l bilan Sharqiy Turkistonda tinchlikni ta'minlab turadi. Ammo bilamizki, 1865-yilda Toshkent bosib olingandan so'ng qirg'iz xalqining

yana bir taniqli vakili, amiri lashkar Alimqul asli piskentlik tojik bo'lgan Yoqubbek Piskentiyni Sharqiy Turkistonga jo'natadi. Ammo u yordam berish o'rniga oliy hokimiyatni egallab oladi va Yoqubbek Badavlat nomi bilan 1877-yilga, ya'ni o'ldirilgunga qadar hukmronlik qiladi. Uning davlati Yettishahar deb atalgan. U o'sha yerda yangi musulmon davlatiga asos soladi, u nafaqat Sin imperiyasi bilan, qolaversa, Qo'qon xonligi bilan toki uni chor Rossiyasi yo'q qilguncha faol siyosat olib boradi. Yana u elchilarini Hindistonga va Britaniya qirolichasi Viktoriya huzuriga jo'natib, undan Yettishahar davlati mustaqilligi va erkinligini himoya qilish uchun yordam so'raydi. Yoqubbek Yettishahar davlatida juda faol yaratuvchilik siyosati yuritadi, chunki uning hukmronligi davrida aynan mahalliy aholining madaniyati yuksaladi. U ko'plab masjidlar, yo'llar va ko'priklar qurdiradi. Juda ko'p asarlar turkiy tilga tarjima qilinadi, ya'ni u Sharqiy Turkistonda mana shunday madaniy siyosat olib boradi. Bu, albatta, Sin imperiyasi vakillariga yoqmas edi. Nihoyat, 1878-yilda Yettishahar davlati yo'q qilinadi. Uning Qo'qon xonligi bilan shunday genetik aloqasi bo'lgan. Hozirgi kunda Yoqubbekning avlodlari O'zbekiston, Tojikiston va Sharqiy Turkistonda istiqomat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзо Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон. – Б. 46-48.
2. Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Т., 1996. – 43.
3. Borimta (chig'atoy tilida بۇرۇم تە "javoban talonchilik qilish", qozoq tilida esa "mening ulushim", "menga qarz bo'lgan narsa" ma'nolarini anglatadi) – turkiy ko'chmanchi xalqlardan xafa qilgani uchun chorvasini tortib olish yoki yetkazilgan zarar uchun muzd berish.
4. Худайкуов Т. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иктисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари ном. дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 34-40.
5. Botirovich I. B. (2023). ABOUT THE LOCATION OF THE TAJIK POPULATION IN THE KOKAND KHANATE. <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/4170>